

Генезис інститутів науково-судової експертизи в Харкові, Києві й Одесі в 1922—1929-му роках: історико-правовий аспект

Владислав Федоренко *^a, Лешек Вечорек **^b, Ігор Гавловський ***^c

* Д-р юрид. наук, професор, Київське відділення ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>, e-mail: fedorenko_2008@ukr.net

** Професор, д-р габіліт., Університет імені Яна Кухановського в Кельці, м. Кельце, Польща, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1498-4667>, e-mail: wieczorekleszek@op.pl

*** Канд. юрид. наук, Київське відділення ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6365-7761>, e-mail: i.gavlovskiy@gmail.com

^a Написання оригінального рукопису, адміністрування проекту.

^b Методологія, формальний аналіз.

^c Ресурси.

DOI: [10.32353/khrife.1.2023.06](https://doi.org/10.32353/khrife.1.2023.06) УДК [061:343.98](477)

Надійшло 10.03.2023 / Рецензовано 13.03.2023 / Прийнято до друку 14.03.2023 /

Доступно онлайн 31.03.2023

Розглянуто генезис судової експертизи в Україні напередодні Першої світової війни та її подальшу інституціоналізацію в 1920-ті рр. Досліджено передумови започаткування кабінетів науково-судової експертизи в Києві, Одесі та Харкові за ініціативою, зокрема, легендарного судового медика й науковця-криміналіста Миколи Бокаріуса. Проаналізовано нормативно-правові акти з питань організації та проведення судово-експертної роботи, правовий статус інститутів науково-судової експертизи Народного комісаріату юстиції Української СРР, їхні завдання, структуру й порядок формування. Обґрунтовано визначальну роль у генезисі судової експертизи в Україні в 1920-ті рр. вітчизняних учених-криміналістів М. Бокаріуса, М. Макаренка, С. Потапова, В. Фаворського та інших, які не лише заклали підвалини різних видів судової експертизи для забезпечення потреб судів і органів досудового слідства, а й сформуливали науково-методологічні та методичні засади судово-експертної діяльності в Україні. Доведено, що вже в 1920-ті рр. в Україні сформовано вітчизняні школи судової експертології (зокрема, харківську школу М. Бокаріуса); утворено спільноту високопрофесійних судових експертів

і розроблено якісну систему їх підготовки; запроваджено нові види судових експертиз і науково обґрунтовано методики їх проведення; організовано видання фундаментальних наукових праць з питань судової експертизи та криміналістики; у Харкові започатковано спеціалізований і авторитетний у тогочасному світі часопис «Архів кримінології та судової медицини». У дослідженні застосовано загальнонаукові методи: аналіз, синтез, аналогію, систематизацію та узагальнення.

Ключові слова: *судова експертиза; генезис судової експертизи в Україні; кабінет науково-судової експертизи; інститут науково-судової експертизи; Харківський інститут науково-судової експертизи; Микола Бокаріус.*

Постановка наукової проблеми

Широкомасштабна військова агресія російської федерації, що триває в Україні вже понад рік, ставить перед українськими науково-дослідними установами судових експертиз (далі — НДУСЕ) Мін'юсту серйозні та складні завдання. Їх зміст полягає, *по-перше*, у формуванні належної доказової бази для національних і міжнародних судів для притягнення РФ до відповідальності за воєнні злочини, скоєні з 24 лютого 2022 року в Україні¹, а також, *по-друге*, у визначенні збитків та шкоди, завданої агресором нашої державі, територіальним громадам, фізичним і юридичним особам. Водночас, ці магістральні завдання та функції судово-експертної діяльності потребують належного наукового й методичного обґрунтування.

Паралельно із проведенням складних науково-дослідних робіт, що систематично здійснюються у НДУСЕ Мін'юсту з метою розроблення та впровадження в судово-експертну практику нових методик і методичних рекомендацій, науковці в царині судової експертизи звертаються й до питань теорії

та історії судової експертизи в Україні. Нині важливим завданням для вітчизняних учених-експертологів є критичне переосмислення генезису судової експертизи в Україні на початку ХХ ст. та її об'єктивних здобутків за часів перебування спочатку у складі Російської імперії, а із 2022 року — у складі колишнього СРСР.

Привласнення російською федерацією української історії державотворення та правотворення призвело, починаючи із другої половини ХХ ст., до поширення хибних наративів про меншовартість, вторинність вітчизняної науки, техніки й мистецтва. Важливі здобутки України в утвердженні та розвитку судової експертизи тодішня влада необґрунтовано замовчувала, підмінювала тезою про химерну «радянську школу судової експертизи».

Після проголошення незалежності України зазначене зумовило цикл наукових розвідок про утвердження українських науково-експертних установ на початку ХХ ст. в Києві, Одесі та Харкові. У рік, коли Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (далі —

1 Fedorenko V., Fedorenko M. Russia's Military Invasion of Ukraine in 2022: Aim, Reasons, and Implications. *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem*. 2022. Vol. 14. Is. 1. Pp. 38–39. DOI: 10.7206/kp.2080-1084.506 (дата звернення: 06.03.2023).

ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса») відзначає 100-річний ювілей, це дослідження має на меті сформулювати концептуальні основи генезису цієї та інших судово-експертних установ України в 1920-х рр.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Питання генезису судово-експертної діяльності й утвердження та розвитку науково-дослідних установ судової експертизи в Україні залишається одним із традиційних для вітчизняної правничої науки. Їх активно досліджували такі українські вчені, як: В. Гончаренко;

А. Іщенко, В. Колонюк і В. Юсупов ²; В. Комаха ³; Ю. Кравченко, В. Лісовий, В. Ольховський і В. В. М'ясоєдов ⁴; Е. Сімакова-Єфремян зі співавторами ⁵; Ю. Форіс зі співавторами ⁶ та ін., а також автори цієї статті — в Україні ⁷ та Польщі ⁸.

Важливими джерелами для дослідження внеску М. Бокаріуса в генезис інститутів науково-судових експертиз в Україні є також результати історико-біографічних розвідок науковців ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», утілені в низці довідково-презентаційних видань, що популяризують наукову спадщину заслуженого професора М. Бокаріуса ⁹.

- 2 Іщенко А. В., Колонюк В. П., Юсупов В. В. 105 років наукової діяльності Київського науково-дослідного інституту судових експертиз. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб., присвяч. 105-річч. засн. судов. експерт. в Україні. 2018. Вип. 63. Ч. 1. С. 9—20. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63\(1\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63(1)_4) (дата звернення: 06.03.2023).
- 3 Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України: за матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського НДІ судових експертиз 1914—1941 рр. Одеса, 2002. 512 с.
- 4 Лісовий В. М., Ольховський В. О., Кравченко Ю. М., М'ясоєдов В. В. Слово про Вчителя: до 150-річчя з Дня народження Заслуженого професора М. С. Бокаріуса. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат.-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річч. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 4—7. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/24187/1/1olxov.pdf> (дата звернення: 06.03.2023).
- 5 Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта. Харків, 2016. С. 11—24. URL: <https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/924/ose.pdf> (дата звернення: 06.03.2023).
- 6 Колонюк В. П., Форіс Ю. Б., Юдіна О. В., Виноградова В. С. Деякі аспекти діяльності співробітників Київського науково-дослідного інституту судових експертиз у різних політико-соціальних умовах (1913—2022 роки). *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 688—694. DOI: [10.33994/kndise.2022.67.69](https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.69) (дата звернення: 06.03.2023).
- 7 Федоренко В. Л., Коваленко В. В., Кравчук В. М. Генезис і розвиток судової експертизи в Україні: від Руської Правди — до військової агресії РФ. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 3 (21). С. 23—50. DOI: [10.32689/2617-9660-2022-3\(21\)-12-22](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-3(21)-12-22) (дата звернення: 06.03.2023).
- 8 Wiczorek L. Przestępczość na Ukrainie na początku XXI wieku. Studium prawnokryminologiczne. Białystok, 2019. 473 s.
- 9 Пам'яті Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса — видатного судового медика, криміналіста, засновника Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз [Буклет]. Харків, 2016. 8 с. : іл. ; Кабінет-музей видатного судового медика, криміналіста, засновника Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз, Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса [Буклет]. Харків, 2016. 28 с. : іл.

Водночас у наукових дослідженнях, присвячених започаткуванню діяльності інститутів судової експертизи в Україні, приділено недостатньо уваги їх становленню за радянської доби, під час проведення Нової економічної політики (далі — НЕП), до початку масової колективізації 1929 р. і наступної за нею згубної для України політики Голодомору та сталінських репресій. Хоча саме цей історичний період став точкою відліку для інституціоналізації судово-експертної діяльності в Україні.

Мета статті

Полягає у формуванні на основі узагальнення, аналізу і систематизації положень нормативно-правових актів і наукових джерел, теоретико-методологічних основ утвердження та розвитку судово-експертної діяльності й інститутів науково-судової експертизи в Україні в 1920-ті рр.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої методи застосовано загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, аналогію, систематизацію та узагальнення.

Викладення основного матеріалу дослідження

Як відомо, історія судово-експертних установ в Україні сягає початку ХХ ст. Законом від 4 липня 1913 року «Про заснування кабінетів науково-судової експертизи в містах Москві, Києві і Одесі»¹⁰, схваленим Державною радою та

Державною думою Російської імперії, в Україні започатковано перші державні спеціалізовані експертні установи: кабінети науково-судової експертизи (далі — КНСЕ) при прокурорах Київської та Одеської судових палат. Ці два кабінети незмінно працювали від дня заснування на початку 1914 р. і впродовж Першої світової війни, і після Лютневої революції 1917 р., і за доби УНР, Гетьманату й Директорії, і після більшовицької експансії в Україні¹¹.

Самовідданий роботі українських учених-криміналістів у 1914–1922 рр. не стали на заваді ані нечисленний штат КНСЕ та брак підготовлених кадрів, ані відсутність нормативно-правової бази, ані нестача належного науково-методологічного й методичного забезпечення — усе це ускладнило, проте не зупинило розвиток перших судово-експертних установ України.

Перші роки існування КНСЕ у Києві й Одесі (від 1923 р. — і в Харкові) залишаються важливим предметом ґрунтовних наукових розвідок учених-експертологів, передусім — співробітників сучасних НДУСЕ Мін'юсту України. У цих дослідженнях проаналізовано загальні тенденції генезису вітчизняних установ судової експертизи, які стали колискою не лише практики, а й насамперед теорії та методики судово-експертної діяльності для всієї України.

Урочисто відкритий 2 (15) лютого 1914 р., Київський КНСЕ спершу функціював у складі 8 осіб (завідувача кабінету С. Потапова; завідувача кримінально-технічним відділом, доктора медицини М. Туфанова; завідувача фотографічним відділом В. Фаворського та

10 Об учреждении кабинетов научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе : Закон, одобренный Государственным Советом и Государственною Думою 4 (17) июля 1913 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. 1913. Отд. 1. № 158. Ст. 1441.

11 Федоренко В. Л., Коваленко В. В., Кравчук В. М. Знач. твір. С. 39. DOI: 10.32689/2617-9660-2022-3(21)-12-22 (дата звернення: 06.03.2023).

помічника А. Семенцова; трьох технічних співробітників і перекладачки)¹², які за перший рік діяльності провели понад 200 експертних досліджень. Матеріальна база установи становила 25 тисяч золотих рублів¹³.

В Одеському КНСЕ при прокуратурі Одеської судової палати, урочисто відкритому 15 (28) лютого 1914 р., працювали 4 співробітники (на початку 1922 р.— 12) під проводом М. Макаренка, який «показав себе видатним науковцем, викладачем, експертом-криміналістом, а також дуже талановитим керівником»¹⁴ [Тут і далі переклад українською наш.— Прим. авт.] і очолював цю установу до 1938 рр.

Про досягнення на науковій ниві свідчать доповіді українських учених-експертологів, які брали участь у З'їзді керівників судово-експертних установ 19.07.1915 р. у м. Петрограді, а саме: С. Потапова — про найістотніші ознаки почерку для порівняльного дослідження; В. Фаворського — про спосіб прочитання витравленого тексту за допомогою люмінесценції; М. Туфанова — про особливості дослідження волосся, плям крові та сперми; М. Макаренка — про найцікавіші справи, а також про окремі способи судово-експертних досліджень в Одеському КНСЕ; Є. Єльча-

нінова — про значення закордонного відрядження 1914 р. для розвитку вітчизняної експертної роботи¹⁵. Того самого року світ побачив перший випуск відомої праці М. Бокаріуса «Судова медицина у викладі для юристів» (1915)¹⁶.

Після Першої світової війни судово-експертна діяльність в Україні отримала новий поштовх до розвитку й подальшу інституціоналізацію, хоча нормативно-правове, науково-методологічне, методичне, організаційне та фінансове забезпечення судової експертизи в Україні в 1917—1922 рр. навряд чи можна вважати задовільним (зокрема, через еkleктичність тогочасної політики й законодавства — процесуального та кримінального)¹⁷.

Органи Української держави, а надалі більшовицький уряд і регіональні радянські утворення (Галицька Соціалістична Республіка Рад, Донецько-Криворізька республіка та ін.) не спромоглися розробити нових процесуальних кодексів, тож увесь цей час в Україні послуговувалися процесуальним законодавством часів царату. До прикладу, у ст. 8 Декрету про суди від 07.03.1918 р. № 2 йшлося про те, що судочинство слід здійснювати за правилами судових статутів Російської імперії 1864 р., оскільки Центральний Виконавчий Комітет

12 Іщенко А. В., Колонюк В. П., Юсупов В. В. Зазнач. твір. С. 10. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63\(1\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63(1)__4) (дата звернення: 06.03.2023).

13 Колонюк В. П., Форіс Ю. Б., Юдіна О. В., Виноградова В. С. Зазнач. твір. С. 689. DOI: 10.33994/kndise.2022.67.69 (дата звернення: 06.03.2023).

14 Макаренко Н. П. Техника расследования преступлений: практическое руководство для судебных работников. Репр. изд. 1925 г.; предисл.: А. И. Рипенко. Херсон, 2013. С. 1.

15 Іщенко А. В., Колонюк В. П., Юсупов В. В. Зазнач. твір. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63\(1\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63(1)__4) (дата звернення: 06.03.2023).

16 Бокаріусъ Н. С. Судебная медицина въ изложеніи для юристовъ: опытъ изложения основъ судебной медицины для юристовъ съ присоединеніемъ необходимыхъ общихъ свѣдѣній изъ анатоміи, гистологіи, физиологіи, химіи, патологіи и другихъ медицинскихъ дисциплинъ. Т. I: О крови и сосудистой системѣ ея. О кожѣ. О скелетѣ челоѣка. Харьковъ, 1915. VIII, X, 779 с. : іл. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5172> (дата звернення: 06.03.2023).

17 Wiczorek L. Op. cit. S. 22—24, 32—33.

Робітничих, Солдатських і Козацьких депутатів і Раднарком їх донині не скасували¹⁸.

Утім, уже 23.07.1918 р. Народний комітет юстиції затвердив наказ «Про організацію та дію місцевих народних судів», унормовуючи статус експертів як учасників судового процесу із дозволом судам допитувати їх нарівні зі свідками та попереджати про відповідальність за неправдиві свідчення (ст. 24). Отже, започаткований царськими судовими статутами 1864 року інститут «обізнаних осіб» продовжив працювати і в 1917—1921 рр., і після більшовицької експансії та приєднання України до радянської федерації.

1918 р. судово-медична експертиза перейшла до сфери управління Народного комісаріату охорони здоров'я. У 1919—1920 рр. М. Макаренка підтверджено на посаді керівника Одеського КНСЕ, який 1923 р. здобув статус крайового кабінету¹⁹. Того самого 1923 р. посаду головного державного судово-медичного інспектора Української СРР обійняв професор М. Бокаріус.

Від 1922 р. в Україні істотно змінилися законодавство про судоустрій, судочинство та судову експертизу, а також організаційно-правовий статус

судово-експертних установ. Прийняття 1922 р. Положення про Судоустрій УСРР²⁰ і Кримінально-процесуального кодексу УСРР (далі — КПК)²¹ унормувало підстави для створення органів попереднього розслідування (народних слідчих) та судів (народних суддів), а також такі докази, як висновки експерта (ст. 62 цього КПК)²², що загалом сприяло утвердженню судово-експертної діяльності та її інституціоналізації.

У цей час судові експерти проводять експертизи, роз'яснюють складені ними висновки в судах і слідчих органах. Наприклад, п. 4 Інструкції про порядок винагороди свідків та інших осіб, що викликаються по кримінальних справах до судових місць та до слідчих органів (додаток до обіжника²³ Нарком'юсту від 23.12.1922 р., ч. 207), передбачав, що за явку до суду чи органу досудового розслідування судові експерти не мають отримувати жодної винагороди, оскільки згідно зі ст. 78 тодішнього Кодексу законів про працю за ними закріплено середній заробіток «на місці праці або посади»²⁴.

Наступного року Народний комісаріат юстиції Української СРР затвердив Положення про кабінети науково-судової експертизи²⁵ (далі — Положення

18 Гринюк В. О. Суд радянської доби. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2 (6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf> (дата звернення: 06.03.2023).

19 Комаха В. О. Зазнач. твір. С. 325.

20 Положение о судоустройстве УССР : утв. Всеукр. Центр. Исполн. Комитет. 16.12.1922 г. Изд.-е офиц. Харьков, 1923. 16 с.

21 Уголовно-процессуальный кодекс УССР : утв. ВЦИК 13.09.1922 г. Харьков, 1922. 60 с.

22 Там же.

23 Циркуляр.— *Ред.*

24 Інструкція про порядок винагороди свідків та інших осіб, що викликаються по кримінальних справах до судових місць та до слідчих органів : дод. до обіжника Нарком'юсту від 23.12.1922 р., ч. 207. *Бюлетень Народного Комісаріату Юстиції УСРР*. 27.12.1922. Ч. 20. С. 165.

25 Положення про кабінети науково-судової експертизи : затв. Постановою РНК від 10.07.1923 р. (зі змін. та допов.). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp230010?an=2&ed=1925_04_25 (дата звернення: 06.03.2023).

1923 р.) та Інструкцію про діяльність кабінетів науково-судової експертизи. Із метою реалізації функцій КНСЕ започаткували спеціальні секції (хімічних і фізико-хімічних досліджень, судово-медичних, макро- і мікроскопічних досліджень, ідентифікації особи: дактилоскопічну, пороскопічну, антропометричну та ін.), а в Харківському кабінеті — ще й секцію з дослідження тіла людини²⁶.

Відповідно до арт. 2—4 Положення 1923 р., до особистого складу КНСЕ належали завідувач кабінету, його помічники й технічний персонал; завідувача та його помічників призначали і звільняли за розпорядженням Нарком'юсту, решту співробітників — на підставі розпорядження завідувача; КНСЕ утримували коштом Нарком'юсту, звітували його ж відділу прокуратури, а загальне керівництво за діяльністю КНСЕ на місцях здійснювали губернські прокурори²⁷.

Майже 100 років тому, 1 листопада 1923 р., до мережі судово-експертних установ України долучився КНСЕ у м. Харкові. Його фундатором і очільником став легендарний український судовий медик, видатний експерт-криміналіст і науковець М. Бокаріус. Кабінет спершу організували на кафедрі судової медицини Харківського медичного інституту²⁸.

Роботу КНСЕ в Україні корегував Нарком'юст УСРР, видаючи обіжники й інструкції з удосконалення організації та проведення судових експертиз. Для прикладу, у п. 4 обіжника від

28.02.1925 р. «Про усунення хиб, що гальмують працю Кабінетів Науково-Судової Експертизи» [Тут і далі в назвах документів 1920-х рр. та цитатах із них збережено орфографію першоджерел.— Прим. авт.] зауважено, що «надсилаючи для досліду річеві докази до Кабінетів, часто не вказується на їх значіння, або вжиток в справі й не подається обставин справи, що утруднює переведення експертизи»²⁹.

Відзначимо, що КНСЕ проводили експертні дослідження у кримінальних справах безоплатно, а в цивільних — відповідно до Такси оплати досліджень, що їх виконують кабінети науково-судової експертизи, затвердженої спільною постановою Нарком'юсту та Наркомфіну від 18.09.1925 р., наприклад:

«Б. Дослідження документів та паперових грошових знаків, щоб-то визначення фальшування їх різними особами, відновлення зіскобленого, витравленого тексту, визначення часу, коли було написано документ, і т. и[ни].

1. Дослідження одного документа без відновлення зіскобленого, витравленого або взагалі невидного тексту 10 крб
<...>

В. Дослідження ідентифікації осіб, по ідентифікації струментів злочину та дослідження на місці злочину.

<...>

26 Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін. Зазнач. твір. С. 15—16. URL: <https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/924/ose.pdf> (дата звернення: 06.03.2023).

27 Положення про кабінети науково-судової експертизи ... URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp230010?an=2&ed=1925_04_25 (дата звернення: 06.03.2023).

28 Пам'яті Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса ... С. 6.

29 Про усунення хиб, що гальмують працю Кабінетів Науково-Судової Експертизи : обіжник Нарком'юсту від 28.02.1925 р., ч. 34. Бюлетень Народнього Комісаріату Юстиції УСРР. 23.06.1925. Ч. 19. С. 148.

4. Ідентифікація слідів рук, ніг, зубів і т. инш. одної особи, а також по світлинам 10 крб

Ідентифікація того-ж об'єкта по слідам, фотографічним картам инших осіб,— за кожну ідентифікацію 5 крб»³⁰

1925 р. ці КНСЕ трансформовано в інститути науково-судової експертизи (далі — ІНСЕ) у містах Харків, Київ і Одеса. Їх організаційно-правовий статус, функції, структуру та порядок організації судово-експертної та наукової діяльності регулювало Положення про Судоустрій УСРР від 23.10.1925 р., в арт. 12 якого зазначено: «Щоб провадити різні науково-технічні дослідження й давати експертизи що-до судових справ, а також провадити наукові роботи та експериментальні дослідження що-до питань кримінальної техніки й методології дослідження злочинів та дослідження особи праволомця ³¹ в містах Харкові, Києві й Одесі є інститути науково-судової експертизи, район їхньої діяльності визначає інструкція НКЮ» ³².

Зауважимо, що свій науковий авторитет очільники ІНСЕ в Україні постійно підтверджували своїми науковими доробками (згадати хоча б фундаментальну працю М. Макаренка «Техніка розслідування злочинів: практичне керівництво для судових працівників» (1925) ³³). Розвиткові науки в ІНСЕ сприяло й покладання на них функцій з на-

уково-методичного забезпечення судової експертизи в Україні. Це дало змогу планувати та координувати проведення відповідних наукових досліджень.

1926 р. за ініціативи М. Бокаріуса в Харківському ІНСЕ започатковано одне з перших в Україні спеціалізованих наукових періодичних видань — «Архів кримінології та судової медицини». Наказом Наркому юстиції УСРР від 02.06.1927 р. це видання визначено як «постійний науковий орган друку інституту науково-судової експертизи» (ст. 52) ³⁴.

«Архів кримінології та судової медицини» містив наукові статті як вітчизняних, так і закордонних учених-криміналістів — із Бельгії, Болгарії, Іспанії, Італії, Німеччини, Фінляндії та Франції ³⁵. За 1926–1927 рр. вийшло друком 5 номерів журналу. За доволі недовгий час це періодичне видання утвердилося як важлива платформа для фахового дискурсу з питань теорії та практики кримінології, криміналістики, судової експертизи й судової медицини.

Організацію та проведення судових експертиз (відповідно, і правове регулювання судово-експертної діяльності ІНСЕ в Україні) постійно удосконалювали. Зокрема, 12 липня 1926 р. заступник Наркома юстиції та генерального прокурора Республіки М. Михайлик (репресований 1937 р.) видав обіжник «За яких випадків та в якому порядку направляються об'єкти дослідження до інститутів науково-судової експертизи

30 Такси оплати досліджень, що їх виконують кабінети науково-судової експертизи : Постанова Нарком'юсту й Наркомфіну від 18.09.1925 р. *Бюлетень Народнього Комісаріату Юстиції УСРР*. 22.10.1925 р. Ч. 55. С. 450–451.

31 Правопорушник.— *Ред.*

32 Положення про Судоустрій УСРР : Постанова ВЦВК від 23.10.1925 р. (зі змін. та допов.). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp250018?an=0&ed=2022_04_21 (дата звернення: 06.03.2023).

33 Макаренко Н. П. Указ. соч. 164 с.

34 Інститутам науково-судової експертизи : наказ Нарком'юсту УСРР від 02.06.1927 р. *Бюлетень Народнього Комісаріату Юстиції УСРР*. 1927. № 25–26. Арт. 97.

35 Кабінет-музей видатного судового медика ... С. 16.

для додаткової або повторної експертизи в кримінальних справах (до всіх судів, органів прокуратури, слідства та інститутів науково-судової експертизи)», у якому йшлося про негативну практику додаткового дослідження, коли органи досудового слідства повторно звертались по висновки експертів — чи то до того самого ІНСЕ (у разі здобуття нових матеріалів досудового розслідування), чи то до іншого (у разі сумнівів щодо попереднього висновку) за так званою *контрольною експертизою*: така практика «*робила інститутам небажані ускладнення*»³⁶. У цьому документі наголошено на необхідності органів суду та слідства належно готувати звернення до ІНСЕ про проведення експертизи (арт. 2), на доречності повторного дослідження (для підтвердження чи перевірки висновків першого) тільки в разі, коли першу експертизу визнано «*за не досить ясну, або непевну, а також, коли вислід експертизи виразно суперечить обставинам справи*» (арт. 5), а також застережено органи слідства від «*одночасного надсилання вимог про проведення експертизи у різні інститути НСЕ*»³⁷. Деякі питання, порушені у згаданому обіжнику Нарком'юсту, актуальні для організації та проведення судової експертизи до сьогодні.

Наказ інститутам науково-судової експертизи, виданий Нарком'юстом УСРР 1927 р. (далі — *наказ про ІНСЕ*), фактично затвердив правила існування ІНСЕ у складі цього Наркомату³⁸.

Ухвалений 20.07.1927 р. новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР, який ґрунтувався на «*загальних засадах кримінального законодавства Союзу Соціалістичних Радянських Республік і союзних республік*»³⁹, унормував, зокрема підстави призначення судової експертизи (арт. 64), заборону ухилятися від виконання обов'язків судового експерта (арт. 65), застосування заяви про експерта (арт. 46), право експерта на винагороду за виконання своїх обов'язків (арт. 66), допит експерта слідчим і призначення ним додаткової чи нової експертизи (арт. 160, 167—172), роз'яснення висновку експерта в судовому засіданні (арт. 276), підстави призначення судом нової (повторної) експертизи (арт. 277), поновлення справи (у разі надання експертом «*кривого*» (неправдивого) висновку) та ін.⁴⁰, отже, комплексно регламентував процесуальний статус судового(-их) експерта(-ів) і складеного(-их) ним(-и) висновку(-ів).

Аналіз положень наказу про ІНСЕ дає змогу відтворити особливості правового статусу тогочасних ІНСЕ в Україні. Відповідно до ст. 2 ч. 1 цього наказу ІНСЕ в адміністративно-організаційному значенні було підпорядковано відділу судоустрою та догляду Нарком'юсту, а в оперативному — відділу прокуратури Нарком'юсту⁴¹. Отже, ІНСЕ здійснювали, по-суті, експертне забезпечення і досудового слідства, і правосуддя.

Щодо завдань ІНСЕ, то ст. 19 наказу про ІНСЕ покладала на них обов'язок

36 За яких випадків та в якому порядку направляються об'єкти дослідження до інститутів науково-судової експертизи для додаткової або повторної експертизи в кримінальних справах (до всіх судів, органів прокуратури, слідства та інститутів науково-судової експертизи) : обіжник Нарком'юсту від 12.07.1926 р. *Бюлетень Народнього Комісаріату Юстиції УСРР*. 1926. Ч. 26. Арт. 125.

37 Там само.

38 Інститутам науково-судової експертизи ...

39 Wiczorek L. *Op. cit.* S. 55.

40 Кримінально-Процесуальний Кодекс УСРР від 20.07.1927 р. Вид. офіц. Харків, 1927. 123 с.

41 Інститутам науково-судової експертизи ...

«допомагати судові, прокуратурі й органам судової влади та дізнання у встановленні злочину й викритті винуватця шляхом проведення наукових експертиз і дачі висновків по окремих питаннях, що вимагають пристосування наукових методів дослідження або особливого технічного досвіду»⁴². Отже, від моменту започаткування в Україні науково-експертних установ радянська влада вимагала від них не проведення незалежної та об'єктивної судової експертизи, а допомогу «судові, прокуратурі й органам судової влади та дізнання у встановленні злочину й викритті винуватця», через що ІНСЕ як несаможиттєві й допоміжні суб'єкти в 1930-ті рр. перетворюються на складову гігантської карально-репресивної системи, а багато талановитих учених-експертологів і судових експертів-практиків — на її безвинних жертв. Натомість наступне завдання «проводити наукові роботи та експериментальні дослідження щодо питань кримінальної техніки й методології дослідження злочинів, а по секції кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень й особи праволомця»⁴³ сприяло не лише розвитку експертології в Україні, а й систематизувало її зв'язок з криміналістикою та кримінологією.

Реалізація цих основних судово-експертних і науково-дослідних завдань передбачала оптимальну в адміністративно-правовому сенсі структуру ІНСЕ та забезпечувала повсюдність їх діяльності на теренах України.

За об'їзником Нарком'юсту «Про розподіл округ між крайовими кабінетами науково-судової експертизи»⁴⁴, ІНСЕ

обслуговували такі регіони України (райони обслуговування могли змінюватися в разі призначення повторної експертизи):

- а) *Харківський*: Харківський, Сумський, Ізюмський, Куп'янський, Артемівський, Луганський, Маріупольський, Старобільський, Сталінський, Полтавський, Кременчуцький, Дніпропетровський, Запорізький і Мелітопольський;
- б) *Київський*: Київський, Бердичівський, Білоцерківський, Черкаський, Лубенський, Роменський, Прилуцький, Чернігівський, Глухівський, Конотопський, Ніжинський, Житомирський, Шепетівський і Коростенський;
- в) *Одеський*: Одеський, Миколаївський, Херсонський, Першомайський, Зіновівський, Уманський, Криворізький, Вінницький, Проскурівський, Могилівський, Тульчинський, Кам'янецький округи й Автономну Молдавську СРР⁴⁵.

Керували ІНСЕ директори (у наказі про ІНСЕ слово «Директор» прописано з великої літери), яких призначав і звільняв Нарком'юст за поданням свого ж відділу судоустрою та догляду (ст. 11). Директор ставав ключовим суб'єктом адміністративно-управлінської, судово-експертної та науково-дослідної роботи ІНСЕ. У підрозд. 1 «Керування Інститутом Науково-Судової Експертизи» ч. II «Керування Інститутом Науково-Судової Експертизи, функції секцій і обов'язки їх співробітників» йшлося про правовий статус, зокрема права й обов'язки директора ІНСЕ.

42 Інститутам науково-судової експертизи ...

43 Там само.

44 Про розподіл округ між крайовими кабінетами науково-судової експертизи : об'їзник Нарком'юсту з 25.08.1925 р., ч. 129. *Бюлетень Народнього Комісаріату Юстиції УСРР*. 1925. Ч. 46. Арт. 67.

45 Інститутам науково-судової експертизи ...

Магістральний обов'язок директора — «загалом керувати діяльністю Інституту НСЕ, зноситись від імені Інституту з усіма установами й окремими особами, заряджати його кредитами й провадити звітність по справах і коштах Інституту» (ст. 59)⁴⁶.

До керівництва ІНСЕ також належали заступник директора (ст. 61—62) і вчений секретар (ст. 63—64). Перший «виконував обов'язки Директора Інституту НСЕ за всіх випадків, коли Директора нема», а другий «систематизував всі роботи Інституту НСЕ й складав звіти про його діяльність»⁴⁷.

За ст. 5 наказу про ІНСЕ у їхньому складі діяли секції (хімічних і фізико-хімічних дослідів; біологічних дослідів; ідентифікації особи; судово-медичних дослідів; кримінально-психологічних і психопатологічних дослідів)⁴⁸, керівників яких призначав і звільняв Нарком'юст за поданням директора ІНСЕ (секції ІНСЕ слід відрізняти від лабораторій, музеїв та інших підрозділів, про які йтиметься далі).

Для провадження судово-експертних робіт за поданням директора ІНСЕ Нарком'ст УСРР засновував при ІНСЕ допоміжні установи: наприклад, бібліотеку і лабораторії (судово-хімічну, фізичну, фотографічну, сироваткову тощо), рентген-кабінет і кабінет експериментально-біологічних досліджень, художньо-муляжну майстерню та ін. (ст. 7)⁴⁹.

Канцелярії ІНСЕ забезпечували діловодство, документообіг, архівування та звітували заступникові директора. При всіх ІНСЕ діяли музеї, колекції яких використовували для здобуття знань про методи і способи скоєння злочинів та їх розслідування. Усіх співробітників ІНСЕ

(окрім заступника й завідувачів секцій) призначав і звільняв безпосередньо директор.

Відносна організаційно-управлінська автономія ІНСЕ в Харкові, Одесі та Києві сприяла вибору директорами цих установ пріоритетних напрямів науково-дослідної й судово-експертної діяльності, а також формуванню унікальних наукових і експертних колективів.

Висновки

Очевидно, що період з 1922 р. по 1929 р. відзначився, з одного боку, приєднанням України до складу СРСР і впровадженням радянської законодавчої системи, а з іншого — певною лібералізацією господарсько-економічних відносин під час НЕПу, залученням досвідчених науковців до роботи в органах державної влади та наукових установах, запровадженням української мови в систему Нарком'юсту, і загалом позитивно вплинув на генезис судової експертизи й утворення науково-експертних установ на теренах України.

Схарактеризований вище адміністративно-правовий статус ІНСЕ в Харкові, Києві й Одесі діяв до Другої світової війни. Він забезпечував раціональну автономію ІНСЕ фактично до початку 1930-х рр., коли радянська влада почала активно поповнювати і/або замінювати керівництво ІНСЕ представниками партійної номенклатури.

Позитивно позначилися на розвитку вітчизняної судово-експертної діяльності також досягнення таких українських науковців-експертологів, як М. Бокаріус, М. Макаренко, С. Потапов та ін., чийми здобутками в царині теорії

46 Інститутам науково-судової експертизи ...

47 Там само.

48 Там само.

49 Там само.

та практики судової експертизи послуговувалися не лише в СРСР, а й у Західній Європі, Азії та обох Америках. На окрему увагу заслуговує обмін досвідом світової судово-експертної спільноти на шпальтах українських фахових видань, зокрема в журналі «Архів кримінології та судової медицини», що виходив друком під редагуванням М. Бокаріуса.

Упродовж 1922—1929 рр. сформовано вітчизняні школи судової експертології (зокрема, харківську школу М. Бокаріуса); утворено спільноту високопрофесійних судових експертів і розроблено якісну систему їх підготовки; запроваджено нові види судових експертиз і науково обґрунтовано методики їх проведення; організовано видання фундаментальних наукових праць з питань судової експертизи та криміналістики; у Харкові започатковано спеціалізований і авторитетний у тогочасному світі часопис «Архів кримінології та судової медицини». Отже, можна стверджувати, що навіть у складі колишнього СРСР вітчизняна судова експертиза в 1920-ті рр. набула самостійного розвитку та сформувала щонайменше три потужні школи судової експертизи — харківську, одеську й київську.

The Genesis of Institutes of Scientific and Forensic Examination in Kharkiv, Kyiv and Odesa in 1922—1929: Historical and Legal Aspect

**Vladyslav Fedorenko, Leszek Wieczorek,
Igor Havlovskyi**

The genesis of forensic examination in Ukraine on the eve of the First World War and its further institutionalization in the 1920s are considered. The prerequisites for the establishment of scientific forensic examination offices in Kyiv, Odesa, and Kharkiv at the initiative of, in particular, the legendary forensic physician and forensic scientist Mykola Bokarius are studied. The normative legal acts on the organization

and conduct of forensic work, the legal status of the institutes of scientific and forensic examination of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian SSR, their tasks, structure, and formation procedure were analyzed. The determining role in the genesis of forensic examination in Ukraine in the 1920s of domestic forensic scientists M. Bokarius, M. Makarenko, S. Potapov, V. Favorskyi and others, who not only laid the foundations of various types of forensic examination to meet the needs of courts, is substantiated and pre-trial investigation bodies but also formed the scientific-methodological and methodical foundations of forensic expert activity in Ukraine. It has been proven that already in the 1920s, domestic schools of forensic examination were formed in Ukraine (in particular, the Kharkiv school of M. Bokarius); a community of highly professional forensic experts was formed and a high-quality system of their training was developed; new types of forensic examinations were introduced and the methods of their conduct were scientifically substantiated; the publication of fundamental scientific works on the issues of forensic examination and criminology is organized; In Kharkiv, a specialized and authoritative journal "Archives of Criminology and Forensic Sciences" was launched. The research uses general scientific methods: analysis, synthesis, analogy, systematization and generalization.

Keywords: forensic examination; genesis of forensic examination in Ukraine; office of scientific and forensic examination; institute of scientific and forensic examination, institute of scientific; Kharkiv Institute of Forensic Science, Mykola Bokarius.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні

даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Автори внесли свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автори заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bokarius, N. S. (1915). *Sudebnaia meditsina v izlozhenii dlia iuristov: opyt izlozheniia osnov sudebnoi meditsiny dlia iuristov s prisoedineniem neobkhodimykh obshchikh svedenii iz anatomii, gistologii, fiziologii, khimii, patologii i drugikh meditsinskikh distsiplin*. T. I : O krovi i sosudistoi sisteme eia. O kozhe. O skelete cheloveka [Forensic medicine in the statement for lawyers: experience in setting out the basics of forensic medicine for lawyers with the addition of the necessary general information from anatomy, histology, physiology, chemistry, pathology and other medical disciplines. T. I.: About blood and vascular system. About the skin. About the human skeleton]. Kharkov. VIII, X. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5172> [in Russian].
- Fedorenko, V. L., Kovalenko, V. V., Kravchuk, V. M. (2022). *Genезys i rozvytok sudovoi ekspertyzy v Ukraini: vid Ruskoi Pravdy — do viiskovoi ahresii RF* [Genesis and development of forensic examination in Ukraine: from Russian Truth to the military aggression of the RF]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia*. № 3 (21). DOI: 10.32689/2617-9660-2022-3(21)-12-22 [in Ukrainian].
- Fedorenko, V., Fedorenko, M. (2022). Russia's Military Invasion of Ukraine in 2022: Aim, Reasons, and Implications. *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem*. Vol. 14. Is. 1. DOI: 10.7206/kp.2080-1084.506.
- Holovchenko, L. M., Lozovyi, A. I., Simakova-Yefremian, E. B. ta in. (2016). *Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta* [Fundamentals of forensic examination: a study guide for specialists who intend to obtain or confirm the qualification of a forensic expert]. Kharkiv. URL: <https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/924/ose.pdf> [in Ukrainian].
- Hryniuk, V. O. (2012). *Sud radianskoi doby* [Court of the Soviet era]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriia «Pravo». № 2 (6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf> [in Ukrainian].
- Ishchenko, A. V., Koloniuk, V. P., Yusupov, V. V. (2018). 105 rokiv naukovo diialnosti Kyivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz [105 years of scientific activity of Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza: mizhvidom. nauk.-metod. zb., prysviach. 105-rich. zasn. sudov. ekspert. v Ukraini*. Vyp. 63. Ch. 1. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63\(1\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63(1)_4) [in Ukrainian].
- Kabinet-muzei vydatnoho sudovoho medyaka, kryminalista, zasnovnyka Kharkivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz, Zasluzhenoho profesora Mykoly Serhiiovycha Bokariusa [Cabinet-museum of the outstanding forensic physician, criminologist, founder of the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, Honored Professor Mykola Serhiiovych Bokarius] (2016) [Buklet]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Koloniuk, V. P., Foris, Yu. B., Yudina, O. V., Vynohradova, V. S. (2022). *Deiaki aspekty diialnosti spivrobitnykiv Kyivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz u riznykh polityko-sotsialnykh umovakh (1913—2022 roky)* [Some aspects of the activity of employees of Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise in different political and social conditions (1913—2022)]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 67. DOI: 10.33994/kndise.2022.67.69 [in Ukrainian].
- Komakha, V. O. (2002). *Stanovlennia i rozvytok sudovoi ekspertyzy ta sudovo-ekspertnykh ustanov na Pivdni Ukrainy: za materialamy*

- pershykh dvokh etapiv stanovlennia i rozvytku Odeskoho NDI sudovykh ekspertyz 1914–1941 rr.* [The formation and development of forensic examination and forensic expert institutions in the South of Ukraine: based on the materials of the first two stages of the formation and development of the Odesa Research Institute of Forensic Expertise 1914–1941]. Odesa [in Ukrainian].
- Lisovyi, V. M., Olkhovskiy, V. O., Kravchenko, Yu. M., Miasoiedov, V. V. (2019). Slovo pro Vchytelia: do 150-richchia z Dnia narodzhennia Zasluzhenoho profesora M. S. Bokariusa [A word about a teacher: to the 150th anniversary of the birth of Honored Professor M. S. Bokarius]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18–19.04.2019). Kharkiv. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/24187/1/1olxov.pdf> [in Ukrainian].
- Makarenko, N. P. (1925). *Tekhnika rassledovaniia prestuplenii: prakticheskoe rukovodstvo dlia sudebnykh rabotnikov* [Criminal investigation technique: a practical guide for judicial workers]. Repr. izd. 1925 g.; predisl.: A. I. Ripenko. Kherson [in Russian].
- Pamiaty Zasluzhenoho profesora Mykoly Serhiiovycha Bokariusa — vydatnoho sudovoho medyka, kryminalista, zasnovnyka Kharkivskoho naukovykh doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz* [In memory of Honored Professor Mykola Serhiiovych Bokarius — an outstanding forensic physician, criminologist, founder of the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations (2016) [Buklet]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Wieczorek, L. (2019). Przestępczość na Ukrainie na początku XXI wieku. *Studium prawno-kryminologiczne*. Białystok [in Polish].

Федоренко, В., Вечорек, Л., Гавловський, І. (2023). Генезис інститутів науково-судової експертизи в Харкові, Києві й Одесі в 1922–1929-му роках: історико-правовий аспект. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 1 (30). С. 112–125. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.06.